

TÜRKİYE'DE BEŞERİ KALKINMA: KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME

Murat ÇETİN^(*)

Özet: Günümüzde kalkınma sürecinin en önemli hedeflerinden biri olarak kabul edilen beşeri kalkınma, bilgi üretimi ve beşeri sermaye ile birlikte akademik ilgi odağı haline gelmiştir. Beşeri kalkınma; insanların sağlıklı, uzun ve kaliteli bir hayat sürmelerini sağlayabilmek amacıyla onlara sunulan imkanların genişletilmesi süreci olarak tanımlanabilir. UNDP tarafından sağlık, eğitim ve gelir kriterleri dikkate alınarak hesaplanan Beşeri Kalkınma İndeksi, ülkelerin beşeri kalkınma performanslarını değerlendirmede kullanılan en temel ölçüt konumundadır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin beşeri kalkınma performansını değerlendirmektir. Öncelikle, beşeri kalkınma yaklaşımı temel dinamikleriyle birlikte ele alınmaktadır. Daha sonra, Türkiye'nin beşeri kalkınma performansı ve politikaları AB üyesi ülkelerle karşılaştırmalı olarak irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beşeri kalkınma, ekonomik kalkınma, beşeri sermaye, beşeri yatırımlar

Abstract: Today, human development, which is considered as the ultimate goal of development process, together with knowledge production and human capital has become an academic center of attention. Human development can be defined as the process of widening human choices by enabling people to enjoy long, healthy and creative lives. Human Development Index which is calculated by UNDP through health, education and income criteria is the main measurement to evaluate human development performance of countries. The main purpose of this study is to evaluate Turkey's human development performance. Firstly, the basic dynamics of human development approach is elaborated. Then, Turkey's human development performance and policies are

Keywords: Human development, economic development, human capital, human investments

I. Giriş

II. Dünya Savaşı sonrası bir alt disiplin olarak doğan kalkınma ekonomisi, yeni bağımsız ülkelerin yaşam standartlarını batı ekonomilerinin seviyesine çıkarmayı hedeflemiş, böylece kalkınma az gelişmişlik düzeyinden yüksek gelişmişlik seviyesine bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmiştir (Severine, 2004:2). II. Dünya Savaşı'ndan sonra görülmeye başlayan modern kalkınma teorileri, Avrupa ülkelerinin savaş deneyimi ve üretim yapısında oluşturduğu büyük yıkımlardan oldukça etkilenmiştir. 1950'lere kadar kalkınma iktisatçılarının en temel ilgi alanı, Avrupa'nın yeniden inşa edilmesi olmuştur (Ranis, 2004a:3 4). Bu bağlamda Avrupa'ya sermaye akışı sağlamak, endüstriyel tabanı aktif hale getirmek ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme düzeyine ulaşmak Harrod (1948), Domar (1946), Hirschman (1958) ve Nurkse

---

^(*) Yrd.Doç.Dr. Erciyes Üniversitesi İİBF

(1955) tipi ilk kalkınma teorilerinin temel hedefleri olarak görülmüştür (UNDP, 1998:1). Söz konusu dönemde ülkesine büyük çapta sermaye girişi sağlayan Amerika, Marshall Planı'nı uygulamaya koymuş, böylece Avrupa'nın sosyal ve beşeri yapısının gelişimi ivme kazanmıştır.

1960'lara gelindiğinde beşeri kaynakların gelişmesi ve işgücü kalitesindeki iyileşmelerle sürdürülebilir bir büyümenin gerçekleştirilebileceği yönünde önemli deliller ortaya konmuş, yapılan çalışmalarda işgücü ve girişimcilik eğitiminin iyileştirilmesinin önemine değinilmiştir¹. Beşeri kaynakların gelişmesinin ekonomik büyüme ve kalkınma için önemi yeni gelişmekte olan Doğu Asya ülkelerinin yaşadığı deneyimler ile görülmeye başlanmıştır (UNDP, 1998:1). Bu gelişmeler; kalkınma için sermaye yatırımlarının gerekli olduğunu ancak yeterli şart olmadığını, beşeri kaynakları geliştirmenin kalkınma için oldukça gerekli bir şart olduğunu ispatlamıştır.

1970'lerin sonları ve 1980'lerin başlarında kalkınma ekonomisi az gelişmiş ekonomilerin borç krizleriyle ilgilenmiş, Dünya Bankası ve İMF öncülüğündeki ekonomik istikrar ve yapısal düzenleme programlarına odaklanmıştır. Bu kalkınma programlarının en önemli dezavantajı, kalkınmanın sosyal yönlerini dikkate almamasıdır.

1990'lara gelindiğinde kalkınma sürecinde beşeri yönlerin önemi ciddi şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Örgütü, ilk Beşeri Kalkınma Raporu'nu yayınladığında yeni kalkınma vizyonuna ilişkin görüşlerin hepsini değerlendirdiği gibi, bu yeni görüşün temel savunucusu olduğunu tüm dünyaya ilan etmiştir. Böylece endüstriyel ve gelişmekte olan ülkeler, kadın ve erkekler, günümüz ve gelecek nesiller arasında ayırım yapmaksızın beşeri şartları geliştirecek ve kalkınmanın tüm yönlerini dikkate alabilecek bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu kalkınma yaklaşımı; tüm beşeri yeteneklerin geliştirilmesini vurguladığı için gelir ve büyüme olgularının da ilerisine gitmiş, insanı ve onun ihtiyaçlarını, istek ve tercihlerini kalkınma çalışmalarının merkezine koyarak ona ne derece önem verdiğini göstermiştir (UNDP, 1996:49). Kalkınmanın temel amacı; insanların uzun, sağlıklı ve yaratıcı bir yaşam seviyesine ulaşmasını sağlamak yani kaliteli bir yaşam için gerekli çevresel koşulları oluşturmaktır. Beşeri kalkınma, bu hedefleri gerçekleştirecek şekilde tüm insan tercihlerinin geliştirilmesi ve genişletilmesi süreci olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçevede, çalışmada öncelikle beşeri kalkınma yaklaşımı temel dinamikleriyle birlikte incelenmektedir. Daha sonra, beşeri kalkınma göstergeleri çerçevesinde Türkiye'nin beşeri kalkınma performansı ve beşeri kalkınma politikaları yeni AB üyesi ülkelerle karşılaştırmalı olarak irdelenmektedir.

II. Beşeri Kalkınma Yaklaşımı ve Temel Dinamikleri

Beşeri kalkınmanın teorik temeli, Amartya Sen'in yetenekler yaklaşımına dayanır. Bu perspektif, kalkınma analizinin yönünü bireylerin temel ihtiyaçlarından² gelir, eğitim ve sağlıkla ilgili beşeri yetenekler, fırsatlar ve davranışlar olgusuna doğru kaydırmıştır. Yetenekler yaklaşımı, beşeri tercihler ve kurumlar üzerinde sosyal çevrenin rolünü analiz etmede bireysel davranışların da ilerisine gider (Sen, 1985:173 174). Yetenekleri; bireylerin kendi hayatlarında karşılaştığı fırsat ve tercihler dizisi yada kendi fonksiyonlarını gerçekleştirme özgürlüğü olarak tanımlayan Sen, bir beşeri yetenekler ve fonksiyonlar seti geliştirmiştir (Dreze ve Sen, 1995:10 11). Bu yaklaşım, potansiyel olarak oldukça geniş çapta fonksiyon gören açık ve serbest bir toplumda bir bireyi değerlendirir, onun yeteneklerini ve tercih özgürlüğünü kalkınmanın odak noktasına yerleştirir (Baliamoune, 2002:1;Gasper, 2001:12). Böylece Sen, çalışmalarıyla beşeri refahın nasıl sağlanabileceği yönünde ekonomistlere ilham kaynağı olmuştur.

Beşeri yetenekler yaklaşımını uygulamaya dönüştürmek için ilk ciddi adım, 1990 yılı beşeri kalkınma raporu ile UNDP tarafından atılmıştır. Raporun temel hedefi, beşeri kalkınma ölçütü olarak çeşitli sosyo-ekonomik göstergeleri bir araya getirmek, böylece kantitatif bir yaklaşım oluşturarak insan refahı ve insan hayatının gelişimini açıklayabilmektir. Bu yaklaşım, hiç kuşkusuz kalkınma ekonomisine yönelik bundan önceki görüşlere farklı açıklamalar getirmektedir. Bu bağlamda beşeri kalkınma indeksinin temel göstergeleri olan doğumda yaşam beklentisi, okur-yazarlık oranı ve GSYİH, beşeri yetenekler teorisini yalın bir şekilde ifade etmiş ve uygulamaya koymuştur.

Kalkınmanın sosyal ve ekonomik yönlerini birlikte değerlendiren beşeri kalkınma olgusu, insanların tercihlerinin ve refah düzeyinin geliştirilmesi olarak tanımlanabilir (UNDP, 1990:9). UNDP yöneticisi James Gustave Speth'in belirttiği gibi sürekli olarak kendini yenileyen, derinlik arz eden ve çok yönlü özelliğe³ sahip beşeri kalkınma olgusu; ekonomik büyümeyi destekler⁴ ve büyümenin faydalarının eşit dağılımına özen gösterir, çevreyi korur, insanları marjinal bırakmaktansa güçlü yetkilerle donatır. Eğitim, uzun ve sağlıklı bir yaşam ile yoksulluğun giderilmesine öncelik verir, insanların kendilerini etkileyecek karar mekanizmalarına aktif katılımını teşvik eder, bireylerin beşeri yeteneklerini geliştirme ve bu yetenekleri sosyal, ekonomik, kültürel ve politik çevrede en iyi şekilde kullanma imkanı sağlar (UNDP, 1994:13).

Beşeri kalkınma, mal ve hizmetlerin üretim ve dağılımı ile beşeri yeteneklerin kullanım ve geliştirilmesini birlikte ele alır. Ekonomik büyüme, ticaret, istihdam, siyasi özgürlük yada kültürel değerler gibi bir toplumu ilgilendiren tüm konuları insanlar açısından analiz eder. Beşeri kalkınma kalkınmanın merkezine insanları yerleştirdiği gibi, onların gereksinim ve potansiyel alanları üzerinde yoğunlaşır, insanların arzu ve gereksinimlerini tam olarak gerçekleştirmeye çalışır, üretim süreçlerinden kurumsal değişimlere ve

politik görüşmelere kadar tüm alanlara girer. İnsanı ve onun refah seviyesini baz alan bir kalkınma anlayışıdır.

Beşeri kalkınma yaklaşımının bir diğer özelliği, hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkelere yani tüm kalkınma seviyelerinde uygulanabilir özelliğe sahip olmasıdır. Dünyanın her yerindeki insanların gereksinim ve tercihleri söz konusudur. Ancak bunlar ülkeden ülkeye farklılık gösterir. Örneğin fakir bir ülkede insanların çoğu yaşam mücadelesini sürdürmeye çalışırken, yeni endüstrileşmiş ülkelerde ise insanlar daha gelişmiş yetenek seviyelerine ulaşmaya ve teknolojik gelişmeyi muhafaza etmeye çalışır. Bu nedenle beşeri kalkınma tüm ülkeler için en temel hedeftir.

Kalkınma sürecinin merkezine insanı yerleştiren bu kalkınma yaklaşımı, günümüz nesilleri gibi gelecek nesillerin de yaşam fırsatlarının ve tüm yaşam türlerinin bağlı olduğu doğal sistemlerin korunması gerektiğini savunur. Sürdürülebilir beşeri kalkınma, gerek bir neslin kendi içerisinde gerek se tüm nesiller arasında eşitliği kabul eder. Gelecek nesillerin fırsatlarını korumayı hedeflediğinden kalkınma sürecine doğanın taşıma kapasitesi olgusunu getirmiş, çevresel yeni oluşumlara en fazla önceliğin verilmesi gerektiğini ortaya koymuştur (UNDP, 1995:12). Beşeri kalkınma ayrıca kadın erkek eşitliğine önem verir, kadınların kalkınma sürecine katılmaması durumunda kalkınmanın zayıf kalacağını ve süreklilik arz etmeyeceğini savunur. Bu nedenle sürdürülebilir bir beşeri kalkınma süreci, aynı zamanda kadın ve erkeklerin aktif olarak katılımını gerekli kılar.

Oldukça geniş bir perspektif geliştiren beşeri kalkınma yaklaşımı ekonomik büyümeyi hayati olarak görür⁵, büyüme olmaksızın toplum refahının sürdürülebilmesinin zor olduğunu kabul eder. Ancak büyümenin yeterli olmadığını, mutlaka insan yaşamını geliştirecek şekilde tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini vurgular. Bu yaklaşıma göre ekonomik büyüme beşeri kalkınmanın en önemli aracı konumundadır (UNDP, 1992:12). Ekonomik büyüme, beşeri kalkınma için gereklidir. Ancak bunun da iyi yönetilmesi gerekir. Bazı gelişmekte olan ülkeler, beşeri durumlarını iyileştirecek şekilde kendi ekonomik büyümelerini oldukça başarılı yönetebilmişlerdir. Bazıları ise bunu gerçekleştirememiştir. Eğer ekonomik büyümenin amacı beşeri kalkınmayı zenginleştirmek ise bu durumda etkin politika yönetiminin gerçekleştirilmesi gerekir.

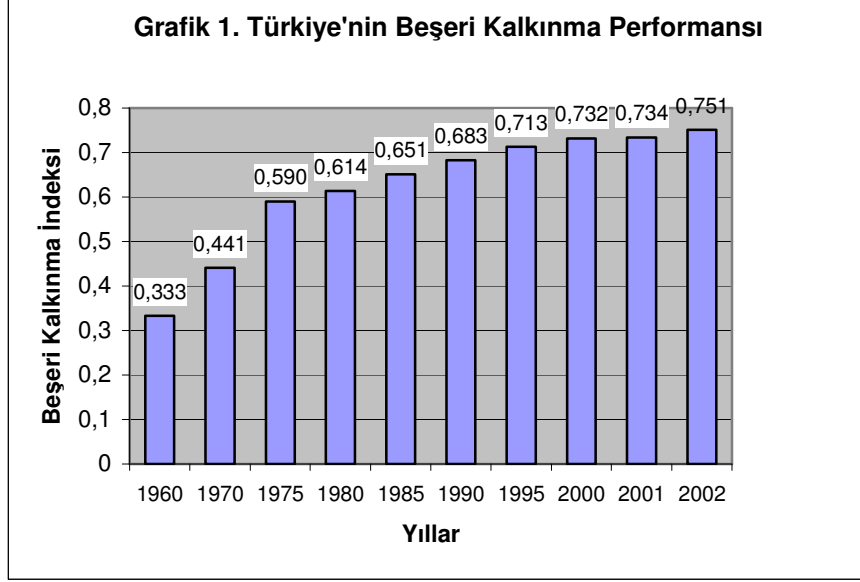
III. Beşeri Kalkınma Performansı

1960'ların ortalarına kadar kalkınma programları ve teorilerinde beşeri yönlerin dikkate alınmayışı pek çok sosyal bilimciyi harekete geçirmiştir. İlk olarak 1966 yılında Scott; kalkınma ölçütü olarak beslenme, barınma, sağlık, eğitim, boş zaman, güvenlik, sosyal ve fiziksel çevreyi içeren sosyal değişkenlerden oluşan bir "üniter indeks" oluşturmuştur. Daha sonra Morris 1979'da çocuk ölüm oranları, doğumda yaşam beklentisi ve yetişkin okur-yazar oranı kriterlerini içeren "fiziksel yaşam kalitesi indeksi" geliştirmiştir. Bunu

takiben 1992 yılında doğumda yaşam beklentisi, alınan kalori miktarı, temiz su kullanımı, orta dereceli eğitime kaydolma oranı, enflasyon oranı, çocuk aşısı gibi değişkenleri dikkate alan “uluslararası beşeri güçlük indeksi” ve son olarak 1990’larda UNDP tarafından geliştirilen “beşeri kalkınma indeksi” kalkınmanın değerlendirilmesinde farklı birer ölçüt olarak gündeme gelmiştir (UNDP, 1998:3). Bu çok yönlü kalkınma ölçütlerinin ortak özelliği; bir dizi göstereyi birleştirmesi, ekonomik ve sosyal yaşamın farklı yönlerini kalkınma indeksine yansıtmasıdır.

Günümüzde ülkelerin beşeri kalkınma düzeylerini ölçebilmek için kullanılan en temel ölçüt, Beşeri Kalkınma İndeksi (BKİ)6 dir. 2004 yılı raporunda yer alan BKİ değerleri incelendiğinde görüleceği gibi; 0,800 ve üstünde değer alan ülkeler yüksek beşeri kalkınma grubuna, indeks değeri 0,500-0,799 arasında yer alan ülkeler orta beşeri kalkınma grubuna, 0,500’ün altında değere sahip ülkeler ise düşük beşeri kalkınma grubuna girmektedir. 2002 yılı itibariyle 55 ülke yüksek beşeri kalkınma grubunda, 86 ülke orta derece beşeri kalkınma düzeyine sahip ülkeler içerisinde yer almaktadır. 35 ülke ise beşeri yönden geri kalmış ülke niteliğindedir. 2002 yılı itibariyle Türkiye, 0,751 indeks değeri ile orta derece beşeri kalkınma düzeyine sahip ülke konumundadır.

1960’lardan günümüze Türkiye’nin beşeri kalkınma performansındaki değişim Grafik 1’de görülmektedir. 1990’lara kadar Türkiye’de beşeri kalkınma hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. Beşeri kalkınma performansındaki artış hızı 1990’lardan itibaren yavaşlamış, hatta 2001 yılında ekonomik kriz nedeniyle GSMH’da meydana gelen ani düşmelere bağlı olarak beşeri kalkınma değerinde bir düşüş yaşanmıştır. 1990 yılı beşeri kalkınma sıralamasında 70’nci sırada yer alan Türkiye, bir sonraki yıl 71’nci sıraya gerilemiş, 1992’de 66’nci sıraya yükselmiştir. Bu önemli bir gelişme olarak görülebilir. Ne yazık ki bu yükselme trendi sonraki yıllarda devam etmemiştir. 1998’de 85’nci, bunu takip eden yıllarda sırasıyla 82, 85 ve 96’nci olmuştur. 2002 yılında ise 88’nci sırada yer almıştır. Bu durumda Türkiye en iyi performansı 1992 yılında 66’nci sıraya yükselerek yakalayabilmiştir. Türkiye’nin bu seviyeyi tekrar yakalaması oldukça zor gözükmektedir.

Kaynak: UNDP, 2004: 142 144.

AB'ye tam üyeliği hedefleyen ve tam üyelik müzakereleri için tarih almayı başaran Türkiye için bu seviyenin oldukça düşük olduğu söylenebilir. Tablo 1, Türkiye'nin beşeri kalkınma performansını 1975-2002 periyoduna yönelik olarak AB ülkeleriyle karşılaştırmalı şekilde göstermektedir. AB'ye yeni üye ülkeler arasında Litvanya ve Letonya hariç tüm ülkelerin beşeri kalkınma performansında yıllar itibariyle genelde bir iyileşme görülmekle birlikte, Türkiye dışındaki tüm ülkelerin yüksek beşeri kalkınma seviyesine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yeni üye ülkeler içerisinde 2002 yılı itibariyle Slovenya (0,895) en yüksek başarıyı yakalarken, bunu sırasıyla Güney Kıbrıs (0,883), Malta (0,875) ve Çek Cumhuriyeti (0,868) izlemektedir. Tüm ülkeler dikkate alındığında Türkiye (0,751)'nin en düşük beşeri kalkınma düzeyine sahip ülke durumunda olması düşündürücüdür. Türkiye yıllar itibariyle gösterdiği performans ile yeni üye ülkelerin gerisinde kaldığı gibi, AB ortalamasının da oldukça altında bir gelişme sergilemiştir.

Tablo 1: Türkiye-AB Ülkelerinde Beşeri Kalkınma Performansı (1975-2002)

Dünya Sıralaması (2002)	Ülkeler	Beşeri Kalkınma İndeksi						
		1975	1980	1985	1990	1995	2000	2002
27	Slovenya	-	-	-	-	0,852	0,883	0,895
30	G. Kıbrıs	-	0,791	0,812	0,835	0,855	0,880	0,883
31	Malta	0,726	0,763	0,789	0,824	0,850	0,873	0,875
32	Çek Cumhuriyeti	-	-	-	-	0,843	0,856	0,868
36	Estonya	-	-	-	0,817	0,796	0,839	0,853
37	Polonya	-	-	-	0,802	0,816	0,843	0,850
38	Macaristan	0,777	0,793	0,807	0,807	0,810	0,837	0,848
41	Litvanya	-	-	-	0,823	0,789	0,829	0,842
42	Slovakya	-	-	-	-	-	-	0,842
50	Letonya	-	0,795	0,807	0,807	0,765	0,808	0,823
88	Türkiye	0,590	0,614	0,651	0,683	0,713	0,732	0,751
	Yeni Üyeler Ortalaması	0,751	0,785	0,803	0,816	0,819	0,849	0,857
	AB Ortalaması	0,785	0,844	0,857	0,867	0,877	0,897	0,902

Kaynak: UNDP, 2004:143 144.

Türkiye istikrarlı bir ekonomik büyümeyi yakalayamadığı gibi, bazı dönemlerde reel olarak ekşi büyüme sergilemiştir. Tablo 2'den anlaşılacağı gibi, 1975-2002 döneminde kişi başına yıllık GSYİH artış oranı ortalama 1,8 düzeyinde kalmış, 1990'lardan itibaren bu performansın giderek düştüğü görülmüştür. 2001 yılında tarihinin en büyük reel küçülmesini yaşayan Türkiye'nin, 1994 ve 1999 yıllarında da %6,1 reel ekonomik küçülme sergilediği unutulmamalıdır. Bu gelişmeler söz konusu dönemde ortalama büyüme hızını önemli ölçüde aşağıya çekmiştir. Bu nedenle 1990'lardan itibaren Türkiye'nin beşeri kalkınma performansı gerileme kaydetmiştir.

Türkiye beşeri kalkınmanın bazı yönlerinde önemli bir gelişme gösterse de tüm beşeri yönler dikkate alındığında ülkenin performansının düzensiz ve göreceli olarak düşük seviyede kaldığı söylenebilir. Örneğin kişi başına düşen GSYİH yıllık artış oranı, kendisiyle aynı seviyede olan pek çok ülkeden daha düşük seviyede kalmıştır. Bu bağlamda 1990-2002 dönemi irdelendiğinde söz konusu oranın AB yeni ülkeleri ortalamasının 0,9 puan, OECD ortalamasının 0,4 puan gerisinde kaldığı görülecektir. Türkiye bu performansla ancak Letonya ve Litvanya'nın önünde yer almaktadır (Tablo 2).

Tablo 2: Türkiye ve AB Ülkelerinde Ekonomik Performans

Beşeri Kalkınma Sıralaması (2002)	Ülkeler	GSYİH	Kişi Başına	Kişi Başına GSYİH	
		(Milyar \$) SAGP (2002)	GSYİH (\$) (SAGP)(2002)	Yıllık Artış Oranı (%) 1975-2002	1990-2002
27	Slovenya	36,4	18,540	-	4,2
30	G. Kıbrıs	13,8	18,150	4,7	3,2
31	Malta	7,0	17,640	2,9	2,5
32	Çek Cumhuriyeti	161,1	15,780	-	1,4
36	Estonya	16,6	12,260	-0,2	2,3
37	Polonya	407,7	10,560	-	4,2
38	Macaristan	136,1	13,400	1,0	2,4
41	Litvanya	35,8	10,320	-	-0,3
42	Slovakya	69,0	12,840	0,3	2,1
50	Letonya	21,5	9,210	-0,5	0,2
88	Türkiye	444,8	6,390	1,8	1,3
	Yeni Üyeler Ortalaması	90,5	13,870	1,4	2,2
	OECD Ortalaması	28,491	24,904	2,0	1,7
	Dünya Ortalaması	48,151	7,804	1,3	1,2

Kaynak: UNDP, 2004:184 186

Beşeri kalkınmanın diğer unsurlarında meydana gelen değişimler, Tablo 3'te verilmektedir. Buradan görüleceği gibi göreceli olarak bazı göstergeler açısından olumlu gelişmeler kaydedilirken, bazılarında da olumsuz gelişmeler sergilenmiştir. Örneğin doğumda yaşam beklentisi 1970-1975 döneminde ortalama 57,9 yıl iken, 2002 yılında 70,4 yıla yükselerek bu alanda %21'lik bir artış gerçekleşmiştir. Bu önemli bir başarıdır. Ancak aynı beşeri kalkınma düzeyine sahip ülkelerde ve yeni AB ülkelerinde bu oran çok daha yüksektir. Bu bağlamda 2002 yılı itibarıyla Malta (78,3), Güney Kıbrıs (78,2) ve Slovenya (76,2) değerleri ile en yüksek performansı sergileyen ülkelerdir. 15 yaş ve üstü yetişkin okur-yazar oranları açısından Türkiye'nin 1990 yılı ile 2002 yılı değerleri karşılaştırıldığında %77,9'dan %86,5'e yükselme söz konusudur. Bu da kayda değer bir gelişme olmakla birlikte AB ülkelerinin yaklaşık 12 puan gerisinde kalmıştır. Nitekim bu alanda %99,8 ile Estonya en yüksek performansı sergilerken bu ülkeyi %99,7 ile Slovenya, Slovakya ve Letonya izlemektedir. İlk öğretimde okullaşma oranları itibarıyla Estonya (%98) ve Malta (%98) dikkati çeken ülkeler olup; Türkiye 1 puanlık bir düşüş sergileyerek 1990/91 dönemine göre 2001/02 döneminde %88 ile Çek Cumhuriyeti (%88) ve Slovakya (%87) ile aynı seviyeye ulaşmıştır. Orta öğretim okullaşma oranları itibarıyla oldukça düşük bir performans gösteren Türkiye, %43 ile en düşük orana sahip Malta'nın 37 puan gerisinde seyretmektedir. Bu alanda yüksek performans sergileyen ülkeler arasında Slovenya, Estonya, Macaristan ve Litvanya gelmektedir.

Tablo 3: Türkiye-AB Beşeri Kalkınma Göstergeleri ve Değişimi

Ülkeler	Doğumda Yaşam Beklentisi (Yıl)		Yetişkin Okur-Yazar Oranı (%)		Net Okullaşma Oranları (%)				Bebek Ölüm Oranları (%0)	
	1970/75	2002	1990	2002	İlk öğretim	Orta öğretim	1990/91	2001/02	1970	2002
Slovenya	69,8	76,2	99,6	99,7	104	93	-	96	25	4
G. Kıbrıs	71,4	78,2	94,3	96,8	87	95	69	88	29	5
Malta	70,6	78,3	88,4	92,6	97	98	78	80	25	5
Çek Cum.	70,1	75,3			87	88	-	89	21	4
Estonya	70,5	71,6	99,8	99,8	100	98	-	92	21	10
Polonya	70,5	73,8	99,6	-	97	98	76	91	32	8
Macaristan	69,3	71,7	99,1	-	91	91	75	92	36	8
Litvanya	71,3	72,5	99,3	99,6	-	97	-	92	23	8
Slovakya	70,0	73,6	-	99,7	-	87	-	87	25	8
Letonya	70,1	-	99,8	99,7	92	91	-	89	21	17
Yeni Üyeler Ortalaması	70,3	74,5	97,4	98,2	94	93	74	89	25	7
Türkiye	57,9	70,4	77,9	86,5	89	88	42	43	150	36

Kaynak: UNDP, 2004:168 177.

Beşeri kalkınma indeksinin hesaplanmasında her ne kadar kullanılmasa da bebek ölüm oranları da önemli bir gösterge olarak dikkati çekmektedir. Türkiye bebek ölüm oranlarında oldukça önemli düşüşler yakalamıştır. 1970 yılında her 1000 bebekten 150'si ölüren, 2002 yılında 36'ya gerilemiştir. AB ülkelerine bakıldığında bu ülkelerin bebek ölüm oranını %04'e kadar düşürdükleri görülmektedir. Türkiye bu alanda en kötü performansa sahip Letonya'nın 19 puan ilerisindedir.

Özetlenecek olursa; Türkiye doğumda yaşam beklentisi, yetişkin okur-yazar oranı ve bebek ölüm oranlarında ciddi gelişmeler sergilerken okullaşma oranları itibariyle gerileme kaydetmiştir. Dolayısıyla tüm beşeri kalkınma göstergelerinde AB ülkelerinin göreceli olarak gerisinde kalmıştır. Bu bağlamda dünyada pek çok ülke beşeri kalkınma düzeyini iyileştirebilmek amacıyla çeşitli düzenlemeler içine girmekte, beşeri kalkınma politikaları geliştirmektedir.

IV. Beşeri Kalkınma Politikaları

Beşeri kalkınma politikaları⁷; direkt olarak gelir dağılımını etkileyen uygulamalar ve sosyal harcamalara yönelik analizler dahil bir dizi mali düzenlemeyi içerir. Eğitim, sağlık ve diğer sosyal hizmetler odaklı bu politikalar, GSYİH ile ya da GSYİH içindeki kamu harcamalarının payı ile ölçülebilir. Sosyal sektörlere yönelik hükümet harcamalarının GSYİH içindeki payı %6'dan düşük ise zayıf, %6 ile %10 arasında ise ılımlı, %10'dan daha fazla ise oldukça iyi olarak bu tür politikaları değerlendirmek mümkündür. Sosyal sektörlere yönelik kişi başına kamu harcamalarının, kişi başına GSYİH

ile birlikte artış göstermesi beklenir (UNDP, 1990:43). Buradan gelir düzeyi yüksek ülkelerde kişi başına sosyal harcamaların daha yüksek boyutlarda olduğu söylenebilir.

Temel ve orta eğitim, koruyucu ve acil sağlık alanları başta olmak üzere hükümetlerin her bir sosyal sektöre yönelik farklı harcama türleri de söz konusu olabilir. Literatür, sosyal sektörlere yönelik farklı harcama türleri ile beşeri kalkınma performansı arasındaki ilişkiye yönelik önemli deliller sunmaktadır. Örneğin temel eğitime yapılan harcamaların beşeri kalkınma üzerindeki etkisinin, yüksek eğitimden daha fazla olduğu görülmüştür (UNDP, 1990: 43).

Günümüzde beşeri ve iktisadi kalkınmada eğitim ve sağlığın önemi giderek artmaktadır. Ülkeler arasındaki uygulamalar göstermektedir ki; insanlar daha sağlıklı, daha iyi beslenme şartları ve eğitim düzeyine sahip olduklarında bu gelişmeler ekonomik gelişme üzerinde pozitif etkiler yaratmaktadır (Ranis, 2004b:2 3). Bir nüfusun sağlık ve eğitim durumu, üretim ve ihracat kompozisyonu ve gelişiminde temel belirleyici unsurlar olup, yabancı teknolojiyi daha etkin şekilde ülkeye çeken önemli dinamikler konumundadır.

Beşeri sermaye yatırımları denildiği zaman eğitim ve sağlık yatırımları öne çıkmaktadır. Beşeri sermaye yatırımları ile büyüme arasındaki ilişki, pek çok teorik ve ampirik çalışmanın temel ilgi alanı olmuştur. Becker ve arkadaşları (1990), Hall ve Jones (1999) ve Barro (1991) çalışmalarında beşeri sermaye yatırımları ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiye yönelik önemli bulgular ortaya koymuştur⁸. Mushkin (1962:135 136) çalışmasında eğitim ve sağlığa yapılan eş zamanlı yatırımların ekonomik gelişme sürecinde pozitif etkilerini ampirik olarak ortaya koymuştur. Burada sağlıklı ve eğitilmiş bireylerin tüketici ve üretici olarak daha etkili davranış içine girdikleri tespit edilmiştir. Ayrıca sağlıklı insanların eğitilmesinin uzun vadede eğitim yatırımlarının etkinliğini arttırdığı sonucuna varılmıştır. Bassanini ve Scarpetta (2001:12 24) çalışmasında, 21 OECD ülkesinde eğitimin üretkenliğe ve büyümeye olan etkisini karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Bu çerçevede her ilave bir yıllık eğitimin uzun vadede üretimdeki verimliliği %6 oranında arttırdığı ve fiziki sermaye birikimine önemli katkılar sağladığı tespit edilmiştir.

Eğitim ve sağlık yatırımlarının iktisadi ve beşeri kalkınmaya olan etkisinin farkına varan pek çok ülke, GSMH'dan bu alanlara önemli kaynaklar ayırmaktadır. Tablo 4, Türkiye ve AB ülkelerinde beşeri sermaye yatırımlarına ilişkin genel eğilimi göstermesi açısından önemlidir. Eğitim harcamalarının GSYİH içindeki payı itibarıyla yeni AB üyesi ülkeler arasında ilk üç sırayı Estonya (%7,4), Letonya (%5,9) ve Güney Kıbrıs (%5,6) almaktadır. GSYİH'dan eğitime ayrılan pay açısından Türkiye (%3,7), yeni AB üyeleri ortalamasının 1,6 puan gerisindedir. Kamu harcamaları içerisinde eğitim harcamalarının payı açısından durum pek farklı değildir. Sağlık harcamaları açısından da durumunun iyi olduğu söylenemez. Sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı açısından Türkiye (%3,6), tüm AB ülkeleri içinde Letonya'nın (%3,4) önünde yer almaktadır. Kişi başına düşen sağlık harcamaları

Slovenya’da 1,545 \$, Çek Cumhuriyeti’nde 1,129 \$ iken; Türkiye 294 \$ ile bu alanda en kötü performans sergileyen Letonya’nın oldukça gerisinde yer alarak dikkatleri yine üzerinde toplamaktadır.

Tablo 4: Türkiye-AB Ülkelerinde Beşeri Sermaye Yatırımları (1999-2001)

Ülkeler	Kamu Kesimi Eğitim Harcamaları		Kamu Kesimi Sağlık Harcamaları	
	GSYİH İçindeki Payı (%)	Kamu Harcamaları İçindeki Payı (%)	GSYİH İçindeki Payı (%)	Kişi Başına Düşen Miktar (\$)
Slovenya	-	-	6,3	1,545
G. Kıbrıs	5,6	-	3,9	941
Malta	4,9	-	6,0	813
Çek Cumhuriyeti	4,4	9,7	6,7	1,129
Estonya	7,4	-	4,3	562
Polonya	5,4	12,2	4,4	629
Macaristan	5,1	14,1	5,1	914
Litvanya	-	-	4,2	478
Slovakya	4,1	13,8	5,1	681
Letonya	5,9	-	3,4	509
Yeni Üyeler Ortalaması	5,3	12,4	4,9	820
AB Ortalaması	5,4	11,3	5,7	1,722
Türkiye	3,7	8,0	3,6	294

Kaynak: UNDP, 2004:139 140.

Netice olarak, Türkiye sadece beşeri kalkınma düzeyi itibarıyla değil beşeri kalkınma politikaları (beşeri sermaye yatırımları) açısından da istenilen seviyede olmayıp bu konuda etkin uygulamalar geliştirememiştir. Beşeri yönden gelişme kaydedilmesi isteniyorsa eğitim ve sağlık başta olmak üzere beşeri kalkınmanın her yönünde ciddi adımların atılması kaçınılmazdır.

V. Sonuç

Kalkınma sürecinin en önemli halkasını teşkil eden beşeri kalkınmanın temel amacı; toplumun eğitim, sağlık ve gelir seviyesinin iyileştirilmesi ve söz konusu alanlarda bireylere sunulan tercihlerin genişletilmesini sağlamaktır. Beşeri kalkınmanın iki önemli dinamiğini içeren eğitim ve sağlık; bir taraftan beşeri sermaye düzeyini geliştirerek beşeri kalkınmaya ivme kazandırmakta, diğer taraftan da nitelikli, sağlıklı ve yetişmiş bireylerin ekonomide yer alması nedeniyle de verimlilik, üretim ve gelir artışı sağlayarak iktisadi kalkınmayı hızlandırmaktadır. Bu nedenle eğitime ve sağlığa önemli yatırımlar gerçekleştiren ülkelerin iktisadi ve beşeri kalkınma düzeylerinin de yüksek olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede eğitim ve sağlığa yapılan bugünkü harcama düzeyleri ile Türkiye’nin beşeri kalkınma performansını yükseltmesi, dünya sıralamasındaki yerini (88), 1992 yılındaki düzeye veya üst sıralara çekmesi elbetteki mümkün

değildir. 70,4 olan ortalama yaşam süresini, %86,5 olan yetişkin okur-yazarlık oranını, %68 olan genel okullaşma oranını ve 6,390 \$ olan kişi başına GSYİH seviyesini yükseltmenin en önemli aracı beşeri yatırımlara gereken önemi vermek ve GSYİH içindeki payını AB ülkelerinde olduğu gibi %6-7'lere çekmektir. Böylece AB'ye tam üyeliği ve gelişmiş ülkeler arasına girmeyi isteyen Türkiye'nin bu hedeflerine ulaşması daha da kolaylaşacaktır. Hane halkı ve devletin gelirinden eğitim ve sağlık için ayırdığı payların artırılmasının yanısıra, nüfus artış hızının düşük seviyede kalması, gelir dağılımında adaletin sağlanması, toplumda çeşitli kurum ve organizasyonlar kanalıyla beşeri sermayenin daha etkin kullanım ve dağılımının sağlanması da beşeri kalkınma üzerinde etkili olacaktır. Ayrıca ülke ekonomisini güçlendirme adına atılabilecek diğer tüm adımların Türkiye'nin gelir düzeyini yukarıya çekerek beşeri kalkınma performansına pozitif katkılar yapacağı muhakkaktır. Sonuç olarak; sadece kamu kesimi değil, özel sektör, sivil toplum örgütleri ve tüm toplum dinamiklerinin aktif katılımı ile beşeri kalkınmanın sağlanabileceği unutulmamalıdır.

Kaynaklar

- Alkire, S. (2002a), *Valuing Freedoms*, Oxford: Oxford University Press.
- Alkire, S. (2002b), "Dimensions of Human Development", *World Development*, 30(2), ss.181 205.
- Baliamoune, M.N. (2002), "On the Measurement of Human Well-Being: Fuzzy Set Theory and Sen's Capability Approach", *Working Papers*, University of North Florida, ss.1 35.
- Barro Robert J. (1991), "Economic Growth In A Cross Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, 106, (May), ss. 407 443.
- Bassanini, A. ve Scarpetta, S. (2001), "Does Human Capital Matter For Growth in OECD Countries? Evidence From Pooled Mean-Group Estimates", *OECD Economic Department Working Papers*, No: 282, ss.1 30.
- Becker Gary S., Murphy Kevin M. ve Tamura Robert, (1990), "Human Capital, Fertility and Economic Growth", *Journal of Political Economy*, University of Chicago Press, 98(5), ss.12 37.
- Birdsall, N., Ross, D. ve Sabot, R. (1995), "Inequality and Growth Reconsidered: Lessons from East Asia", *World Bank Economic Review*, 9(3), ss.477 508.
- Chaudhri, D.P. (1974), *Effect of Farmers Education on Agricultural Productivity and Employment*, International Labor Organization (ILO), World Employment Program.
- Dreze, J. ve Sen, A. (1995), *India: Economic Development and Social Opportunity*, Delhi/Oxford: OUP.
- Duflo, E. (2001), "The Medium Run Effects of Educational Expansion: Evidence from a Large School Construction Program in

- Indonesia”, Massachusetts Institute of Technology, *Department of Economics Working Paper*, No: 01/46, ss.1-55.
- Foster, A. ve Rosenzweig, M. (1995), “Learning by Doing and Learning from Others: Human Capital and Technical Change in Agriculture”, *Journal of Political Economy*, 103(6), ss.1176 1209.
- Gasper, D. (2001), “Is the Capability Approach an Adequate Basis for Considering Human Development”, Paper for Conference ‘Examining Sen’s Capability Approach’, University of Cambridge, (June), ss.1 31.
- Hall Robert E. ve Jones Charles I. (1999), “ Why Do Some Countries Produce more Output Per Worker than Others?”, *Quarterly Journal of Economics*, February, ss.83 117.
- ILO, (1976), *Employment, Growth and Basic Needs: A One World Problem*, Geneva: ILO.
- Meier, G.M. (1964), *Leading Issues in Economics and Development*, First Edition, Oxford University Press, New York.
- Mushkin, S. J. (1962). “Health as an Investment”, *Journal of Political Economy*, Supplement LXX (October), ss.129 138.
- Ranis, G. (2004a), “The Evolution of Development Thinking: Theory and Policy”, Yale University, Economic Growth Centre, *Discussion Papers*, No.886, ss.1 40.
- Ranis, G. (2004b), “Human Development and Economic Growth”, Yale University, Economic Growth Center, *Discussion Papers*, No:887, (May), ss.1 13.
- Schultz, T.P. (1971), *An Economic Perspective on Population Growth*, National Academy of Science, Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Schultz, T.P. (1981), *Economics of Population*, Reading, MA: Addison-Wesley.
- Sen, A. (1985) “Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984”, *Journal of Philosophy*, 82 (4), ss.169 221.
- Stewart, F. (1995), “Basic Needs, Capabilities and Human Development”, *Greek Economic Review*, 17(2), ss.83 96.
- Severine, D. (2004), *Human Development and Gender*, University of Centroamericana Jose Simeon Canas, San Salvador, January, ss.1 41.
- Strauss, J. ve Thomas, D. (1998), “Nutrition, and Economic Development”, *Journal of Economic Literature*, 36(2), ss.766 817.
- Streeten, P., Burki, S. ve Stewart, F. (1981), *First Things First: Meeting Basic Human Needs in the Developing Countries*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP, (1990), *Concept and Measurement of Human Development*, Human Development Report, UNDP.
- UNDP, (1992), *Global Dimensions of Human Development*, Human Development Report, UNDP.

- UNDP, (1994), New Dimensions of Human Security, Human Development Report, UNDP.
- UNDP, (1995), Gender and Human Capital, Human Development Report, UNDP.
- UNDP, (1996), Economic Growth and Human Development, Human Development Report, UNDP.
- UNDP, (1998), Consumption for Human Development, Human Development Report, UNDP.
- UNDP, (2004), Cultural Liberty in Today's Diverse World, Human Development Report, UNDP.
- Wittal, N. (2002), "Enchancing Human Capital Index: New Approaches for The Knowledge Economy", *CII Seminar*, 14.03.2002, New Delhi.

Notlar

¹ Bkz: Meier, 1964; Schultz, 1971;1981 ve Chaudhri, 1974.

² Temel ihtiyaçlar odaklı kalkınma yaklaşımı, ilk olarak Uluslararası İşgücü Organizasyonu Raporu'nda toplumun fakir kesimleri için minimum yaşam standardını belirten bir kalkınma hedefi olarak ele alınmıştır (İLO, 1976:7). Bu yaklaşım; yeterli gıda, barınma, giyim ve diğer hane halkı ihtiyaçları gibi bir ailenin asgari gereksinimlerini, ulaştırma, eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmetlerin minimum seviyede gerçekleşmesini ve toplumun kendi tercihlerini etkileyecek karar verme süreçlerine aktif olarak katılımını kapsar. Daha sonraları Dünya Bankası tarafından da kabul edilen temel ihtiyaçlar olgusu; beşeri kimliğin fiziksel, ruhsal ve sosyal gelişimi için çeşitli fırsatlar sunan bir kalkınma yaklaşımı olarak değerlendirilmiştir (Streeten vd., 1981:33). Temel ihtiyaçlar yaklaşımı; kalkınma hedefi olarak fiziki, sosyal, kültürel ve politik anlamda bir toplumun yaşamı için gerekli tüm şartların sağlanması üzerine vurgu yapmakla birlikte, sağlık, beslenme, okur-yazarlık, temel eğitim, barınma bakımından asgari bir yaşam seviyesinin gerçekleşmesini ister (Stewart, 1995:84 85). 1990'larda ortaya çıkan beşeri kalkınma yaklaşımı temel ihtiyaçlar yaklaşımına güçlü felsefi temeller getirmiş, bu yaklaşıma nazaran beşeri özgürlükler ve beşeri katılım üzerinde daha fazla durmuştur (Alkire, 2002a:166 167).

³ Alkire (2002b:181 205), beşeri kalkınma olgusunun tüm yönlerini dikkate alan ayrıntılı bir literatür çalışması gerçekleştirmiştir.

⁴ Beşeri kalkınmanın her bir unsuru ekonomik büyüme üzerinde önemli etkiler yapabilmektedir. Örneğin eğitimin işgücü verimliliği üzerindeki etkileri bilinmektedir. Birsdall (1995:498 500), Malezya, Gana ve Peru'nun tarım sektörüyle ilgili verilerini kullanarak çiftçilerin her ilave yıllık eğitim yılının üretimi %2-5 arasında arttırdığını tespit etmiştir. Duflo (2001:33 34), temel eğitime yönelik her ilave okul yapımının ücretleri önemli ölçüde arttırdığını tahmin etmiştir. Foster ve Rosenzweig (1995:1195 1200), verimliliğe olan direkt etkisinin yanısıra eğitimin yenilik ve teknolojik gelişme oranını da etkilediğini ortaya koymuştur. Strauss ve Thomas (1998:766 817), sağlık ve beslenme gelişiminin verimlilik ve gelir düzeyini nasıl iyileştirdiği yönünde geniş kapsamlı bir literatür çalışması gerçekleştirmiştir.

⁵ Ranis (2004b:5)'e göre gelir artışı, direkt olarak bireysel yetenekleri sonuçta da ülkenin beşeri kalkınma performansını geliştiren en önemli sürükleyici güç olarak göze

çarpmaktadır. GSYİH; hem özel hem de kamu kesimi harcamalarıyla okur-yazarlık oranı ve sağlık göstergeleri üzerinde önemli etkiye sahiptir. Böylece yüksek gelir düzeyi hayati beşeri kalkınma hedeflerine ulaşmayı kolaylaştırdığı için beşeri kalkınmayı dolaylı şekilde etkilemektedir.

⁶ BKİ, üç temel indeksten istifade edilerek hesaplanır. Birincisi, ortalama yaşam süresindeki genel eğilimi yansıtan sağlık indeksi. İkincisi, okullaşma ve yetişkin okur-yazarlık oranlarındaki genel durumu yansıtan eğitim indeksi. Son olarak, beşeri kalkınmanın geçim standardı yönünü ifade eden ve bundaki gelişmeleri yansıtan gelir indeksi. Buradan yola çıkarak beşeri kalkınmanın eğitim, sağlık ve gelir olmak üzere ölçülebilir üç temel yönünün olduğu söylenebilir (Wittal, 2002:1). BKİ ve onu oluşturan alt göstergeler, UNDP'nin her yıl hazırladığı beşeri kalkınma raporlarında ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır.

⁷ Beşeri kalkınma düzeyini direkt olarak etkileyecek politikaları iki grupta toplamak mümkündür. Birincisi; global yiyecek sağlama sistemleri, temel eğitim programları, aşı programları gibi farklı sosyal grup ve bölgeler arasında ayırım yapmaksızın kamu mal ve hizmetlerinin yönlendirilmesini kapsayan uluslararası politikalar. İkincisi; her hangi bir ülkedeki gelir düzeyi düşük gruplar yada beslenme zorluğu çeken çocuklara yönelik programlar başta olmak üzere toplumun belli hedef gruplarına yönelik olarak kamu mal ve hizmetlerinin yönlendirilmesini içeren ulusal politikalar (UNDP, 1990:42).

⁸ Becker ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada 1910-1950 arasında ABD'de okullaşmadaki bürüt yatırım miktarının fiziki sermaye yatırımından daha hızlı artış gösterdiği belirlenmiştir. Aynı çalışmada 1929-1982 yılları arasında okullaşma oranındaki artışın, aynı dönemde fert başına gelir artışı üzerindeki etkisinin yaklaşık % 25 olduğu ortaya çıkmıştır. Yine 1960 yılında yaklaşık yüz ülkenin verileri, fert başına gelir artışı açıklama eğitim yatırımlarının önemli değişkenlerden birisi olduğunu göstermektedir (Becker vd., 1990:13). Eğitim ve diğer yetenekler daha fazla geliştiginde birim işçi başına verimlilik daha yüksek olmakta böylece ülkeler daha hızlı büyümektedir (Hall ve Jones, 1999:83). Diğer taraftan Barro, büyüme oranı ile beşeri sermaye arasında önemli bir pozitif ilişkinin varlığını ortaya çıkarmıştır. Ona göre, ilave bir yıllık eğitim düzeyi iktisadi büyümeyi %0,44 oranında arttırmaktadır (Barro, 1991:409). Bu durumda, gelişmekte olan ülkeler fert başına yüksek beşeri sermaye yatırımı gerçekleştirebilirlerse gelişmiş ülkeleri yakalamaları mümkündür.